

Православна церква на Катеринославщині у 1918 р.

В останні хвилини квітня 1918-го телеграфні агенції принесли на Катеринославщину ще не зовсім певні звістки про чергові події у Києві — обрання на з'їзді хліборобів-власників гетьмана Української Держави.

Україна знову постала на порозі змін. Центральну Раду було розпущено. Невдовзі газети широко оповістили про обнародування гетьманом Павлом Скоропадським «Грамоти до всього українського народу», сформування кабінету міністрів та перші конкретні заходи уряду.

Стала зазнавати змін і державна релігійна політика. Гетьманат, на відміну від Центральної Ради, розглядав церкву як вагомий чинник національного державного будівництва і бачив її майбутнє в традиційній співпраці з урядовими структурами. Це означало повернення до узвичаєної за часів імперії моделі «одержавлення церкви».

«Закон про тимчасовий державний устрій України», підписаний П.Скоропадським 29 квітня, проголошував православну церкву першеступовою. Колишній Департамент ісповідань, який був лише часткою Міністерства внутрішніх справ УНР, відтепер поступався місцем більш повновладній структурі — Міністерству ісповідань. В середині травня воно почало свою роботу, очолене авторитетним церковним діячем, професором Київського університету Василем Зінківським.

Кроки міністерства були досить зваженими, послідовними, відзначалися спробами уникати радикальних дій. Пересудимі, вони виявили наміри локалізувати конфлікт у православній церкві, що спалахнув 1917 р., та забезпечити згуртування віруючих громадян на засадах ідей єдності православ'я та Української державності. Це намагання втілювалося в форму цілеспрямованої підготовки до чергової сесії Всеукраїнського церковного Собору, розробки законопроектів про державне утримання духовенства, надання практичної фінансової підтримки церкві, випуску офіційного інформаційного видання «Віра та держава» тощо.

Ці загальнодержавні тенденції невдовзі стали відчутними і на периферії.

Налагодження вертикалі влади супроводжувалося деклараціями губернських та повітових структур Української Держави про взяття ними під контроль всієї повноти громадського життя, в тому числі й у релігійній сфері. Так, Катеринославський губернський староста генерал-майор Черніков у своєму наказі 28 травня, доведеному жителям всіх населених пунктів, повідомляв: «Я твердо вирішив встановити в Катеринославській губернії для загального блага населення і спокою нашої батьківщини, належний порядок... Прохаю забути всі класові, національні, релігійні і партійні чвари, припинити вбивства, розбої, насилля, захоплення чужої власності і різного роду анархічні виступи».

Однак мережа місцевих державних інституцій, які б регулювали церковну політику центру, так і не була розбудована. За браком коштів та дистанціюючись від релігійної практики Центральної Ради, уряд визнав доцільним використати колишню синодальну модель управління, опершись на адміністративні органи самої церкви — консисторії.

Встановлення контролю за діяльністю церкви та залучення її до національного державного будівництва було справою часу. Збурене революцією церковне середовище навесні 1918 р. було далеким до вгамування пристрастей, подолання протистояння між правими і лівими, націоналістами та великодержавниками. Не вихували дебати про мір-демократизації церкви, необхідність набуття автономії чи автокефалії, реформу церковної освіти, продовжували діяти єпархіальні та повітові церковні ради — представницькі органи, що прагнули обмежити всевладдя ієрархії тощо.

Але революційне опосення і ейфорія неминуче мали пройти, змінюючись спрагою до тверезіших і раціональніших дій, дедалі спокійнішим і вваженим поглядом на життя та шляхи подолання загальнолюдейських проблем. Отож росло невдоволення вчорашнім революційним запалом, а серед іншого — й дезорганізацією усталеного ритму церковного життя. Ці загальноукраїнські настрої зримо відчувалися на Катеринославщині.

Загальні тенденції консерватизму з очевидністю виявилися у роботі делегації Катеринославщини на Всеукраїнському православному церковному Соборі та в ході єпархіальних з'їздів 1918 року.

На початку травня благочинні Катеринославської єпархії отримали обіжник духовної консисторії з пропозицією провести вибори на Всеукраїнський православний церковний Собор у тих повітах, де вони не були своєчасно проведені. Обіжники наставляли «аби на виборах не велось ніякої агітації проти Української Влади».

Підготовка до Собору здійснювалась досить методично і у відповідності з канонічними нормами. Були поінформовані причети усіх церков, що і забезпечило досить широке представництво на другій сесії Собору. В третій сесії взяло участь 19 представників на чолі з архієпископом Агапітом².

Позиція представників Катеринославщини у найбільш важливому питанні — про вищий устрій церкви (тобто форму її взаємин з церквою російською) виявилася принципово тотожною настроям більшості. Як відомо, рішення, прийняте другою сесією Собору з цього приводу, задекларувало наміри встановити зв'язки з всеросійським центром на правах автономії.

Знаємо про те, що активну участь в обговоренні «Проекту про матеріальне забезпечення українського духовенства» брала група делегатів на чолі з катеринославським протоієреєм Андрієм Муріним, які офіційно утримувалися від голосування, проте вносили пропозиції в плані оборони матеріальних прав³. Постанову в цьому важливому питанні Собором було прийнято 11 липня.

Соборні ухвали через посередництво делегатів та офіційні канали консисторії відносно оперативно ставали відомими на місцях, особливо ті з них, що мали гострий політичний підтекст або ж стосувалися власності церкви та матеріального утримання духовенства. Так, на підставі постанови Собору від 11 липня духовенство єпархії було оповіщене про відсоток розподілу грошових та натуральних доходів між духовенством та псаломщиками. 29 листопада консисторія приписала отцям благочинним виконувати постанову Собору від 2 листопада, котра наставляла в перший же недільний чи святковий день після її одержання здійснити нарочите богослужіння з молебном про припинення гонінь на православну церкву від безбожників і єретиків. В першому благочинному окрузі церков Олександрівського повіту відповідні розпорядження всім причетам були зроблені вже наступного дня. Отож, є достатньо підстав, аби вважати, що панівні настрої вищого органу церкви у більшості питань були співзвучними настроєм і діям парафіяльного священства, пронизуючи всю церковну піраміду. Незважаючи на принципові відмінності у поглядах української державної та церковної еліт на цілу низку проблем релігійної сфери і способи їх подолання (в галузі українізації церкви, конструювання державних інструментів релігійної політики, церковної освіти тощо), у головному їм вдалося знайти точки дотику, що дозволило поєднати зусилля і спільно будувати на їх площині майбутнє українського православ'я. Цими точками дотику були консерватизм, неприйняття більшовизму, ідеї національної державності. Ці ідеї не були панівними в українському суспільстві доби національної революції, проте вони відображали одну із провідних тенденцій політичної еволюції українського суспільства протягом 1918 р.

Вищим колегіальним органом єпархіального управління за традиційним устроєм православної церкви вважався єпархіальний з'їзд. Перший з'їзд за часів гетьманату був надзвичайним. Його скликали 23–30 травня з огляду на прискорення новою державною владою підготовки до Всеукраїнського православного церковного Собору.

Робота з'їзду зосередилась навколо питань, що мали незабаром стати предметом обговорень Всеукраїнського Собору. Йшлося, зокрема, про реформування церкви: доцільну модель вищого управління (автокефалії чи автономії), ставлення до державної влади, наповнення релігійного життя національними формами, покращення матеріального забезпечення єпархіального священства та церковнослужителів.

За політичними нахилами цей з'їзд виявився значно поміркованішим, аніж з'їзди 1917 р., сповнені революційного радикалізму і емоційності, хоча й був порівняно лівішим від свого наступника.

Ознакою вияву уваги до проблем релігійного життя і процесів у православній церкві з боку органів державної адміністрації стала присутність на з'їзді «представника державної влади Української» полковника Кравченка, який виступив з промовою і лобжуванням плідної праці.

Матеріали з'їзду свідчать про відкрите і демократичне обговорення проблем, їх гостроту, активну й зацікавлену роботу делегатів. Засідання відбувалися в нелегкий час, коли місто Катеринослав було оголошено на військовому становищі. Ходіння по вулицям дозволялося лише до 21-ї години, тому засідання секції ледве вдалося припинити за 15 хвилин до комендантського часу. Заключні ж пленарні засідання продовжувались майже до одинадцятої години вечора. Сама обстановка вимагала від делегатів зважених і дійових рішень. Водночас, вона надихала й на збереження традицій. Секційні засідання комісії з українізації відбувалися в приміщенні церковного відділу обласного музею ім. О.Поля.

Національний запал делегатів ще не був до кінця вивітрений дедалі чутнішими контрреволюційними протягами. З'їзд висловився за набуття українськими єпархіями автономії у складі Російської православної церкви, задекларував 18 пунктів з приводу розуміння ним природи українізації церкви та конкретних форм і засобів її втілення, дообрав склад демократичного і національно зорієнтованого адміністративного єпархіального органу — церковної ради, висловився за збільшення розміру утримання нижчому прошарку кліру — псаломщикам (тоді як ідею підвищення оплати духовенству відкинув). Протоколи засідань було складено двома мовами — українською та російською.

Як таке, що заслуговує на особливу увагу, можна вважати участь у роботі з'їзду в якості товариша голови президії від мирян відомого вченого і глибокого знавця церковної старовини, професора, директора музею ім. О.Поля Д.І.Яворницького, який, крім іншого, був членом єпархіальної церковної ради. 29 травня на пленарному засіданні, що відбувалося під головуванням єпископа Агапіта, Д.І.Яворницький, на прохання присутніх, виступив з доповіддю про українізацію православної церкви. Як зазначає протокол з'їзду, ця доповідь виявилася ґрунтовною і надзвичайно цікавою, «зігрітою почуттям живої любові до рідної України». Промова була вислухана з ширною подякою, яку і висловив в теплих словах преосвящений голова з'їзду. На думку Яворницького, його сучасникам потрібно було не забувати та любити все, що виражає оригінальний національний дух. Українізація церкви, в його розумінні, повинна була торкнутися, передусім, церковної архітектури, іконопису, піснеспівів, ведення метричних книг. На думку Д.І.Яворницького, мова богослужіння, яка була церковнослов'янською, мала залишатися незмінною. Очевидно, і в цьому Д.І.Яворницький вбачав дотримання національних церковних традицій. Вчений запропонував відкрити спеціальний відділ по українізації церкви при єпархіальному свічному заводі, де церковні старости, які б приїздили за свічками, могли познайомитись з пам'ятками старовини.

За пропозицією одного з делегатів, з'їзд попросив професора стати завідуючим планованого відділу, на що той відповів згодою.

Конструктивно працював Д.І.Яворницький і на засіданні секції українізації церкви. Він відповідав на питання, давав роз'яснення з приводу перекладів богослужбової літератури на українську мову, вживання української мови у церковній практиці.

Цікаво, що саме Д.І.Яворницький на звернення головуючого — єпископа Агапіта — запропонував назву нового єпархіального органу, подав ідею, яка потім і була прийнята: найменувати його «Церковний Вісник Запорозжя».

Зазначені вище демократичні тенденції, характерні для весни 1918 р., досить швидко змінилися.

Газета «Придніпровський край» від 4 жовтня того ж року, переповідаючи в редакційній статті про закінчення роботи чергового — сорок четвертого єпархіального з'їзду кліру і мирян, влучно характеризувала: «Як і слід було очікувати, настрій з'їзду був самий поміркований, — поворот вправо досить швидкий і рішучий».

Зазначена тенденція проявлялася у всьому. Майже дві третини від тих, хто голосував, висловилися за відміну права вибору духовенства мирянами. Було підтримано пропозицію про збільшення чисельності місіонерів та розміру їх утримання. Усвідомивши непересічне значення релігійного виховання і зважаючи на тяжке матеріальне становище педагогів духовних шкіл, з'їзд збільшив їм винагороду за працю.

Для покриття цих витрат, ініціювали підвищення розміру самообкладання духовенства та прийняли жорсткі заходи по залученню інших джерел фінансування. Зокрема, було ухвалено таку досить промовисту постанову: «Благочинні, від яких несправно надходять внески, після доведення їх провини, піддаються покаранню аж до звільнення з посади благочинних; отці настоятелі, після встановлення їх провини в неакуратності, караються аж до переводу на іншу гіршу парафію, а парафіяльні ради, за ту ж провину, звільняються і переобираються».

Поправління настроїв церкви показав і розгляд катеринославським з'їздом питання про єпархіальне управління. Прийняте рішення вочевидь було протилежним урядовій точці зору, яка зважала за доцільне збереження у незмінності прерогатив духовних консисторій як провідників державної релігійної політики на місцях. Між тим, делегати проголосували за модель церковного управління, вироблену Всеросійським Помісним Собором і зафіксовану в «Положенні про єпархіальні управління». Це означало усунення від влади єпархіальної церковної ради, обрання єпархіального совєта, перерозподіл влади на рівні єпархії. Такий крок провокував напруження у стосунках з державними структурами, найближчим зовнішнім проявом чого мало стати невзяття нового органу церковної самодіяльності на матеріальне утримання державної казни.

В церковному середовищі зрушення до поміркованості та консерватизму першочергово стало помітним серед управлінських структур церкви та частини соціально активного парафіяльного духовенства, котре швидко відчуло на собі негативні явища зламу традиційної структури парафіяльного устрою. Секретар Катеринославської духовної консисторії В.І.Філіповський, який ще в березні 1917 р. серед інших чиновників підтримував ідеї демократизації та створення церковних рад як органів управління церквою, вже в липні 1918-го висловлював протилежні думки, категорично засуджуючи зміни революційної доби. Він, зокрема, зазначав: «Демагогічна агітація так зруйнувала лад на місцях, так негарзд подіяла як на парафіян, так і на духовенство, що майже скрізь у єпархії церковно-приходські совіти захопили в свої руки розпорядження церковними ділами також і церковним майном, у деяких парафіях і духовенство в цьому совітам допомагає, а розпорядження духовної влади як духовенство, так і парафіяни зовсім не виконують, або ж виконують як-небудь»⁶.

Проблема устрою церковної влади на місцях залишалася досить гострою. Формально її консервувала відсутність церковно-правової бази, яка б регламентувала статус органів управління за нових суспільних обставин.

Події громадянської війни і політичне різновладдя, якими вона супроводжувалась, унеможливили створення чіткої, а головне — ефективної моделі церковного управління.

Одночасне перебування уламків колишньої єдиної Російської православної церкви під владою різних держав, принципово відмінних політичних систем, віддаленість від центру (якому належала монополія канонічних новачій), все це практично перекреслювало побудову дієздатної моделі місцевого церковного керування. Навіть вироблені Помісним Собором РПЦ (що засідав тоді у Москві) надзвичайно важливі документи, покликані «лікувати» церковну анархію та дезінтеграцію, не давали позитивного ефекту, не досягаючи периферії. Так, прийнятого Собором 20 квітня 1918 р. «Парафіяльного статуту» за часів гетьманату П.Скоропадського на місцях так і не дочекались. Відповідаючи на запити парафіян про надання їм такого документа, Катеринославська духовна консисторія 2 грудня 1918 р. в котрий раз мусила заспокоювати: «Вироблене Всеросійським Собором положення про церковні ради після отримання в Катеринославській єпархії буде розіслане отцям благочинним». Лише в середині місяця (вірогідно, після його надходження до губернського центру) благочинний першого округу церков Олександрівського повіту зміг направити причетам, старостам та парафіяльним радам інструктивні матеріали.

Існував і інший бік проблеми. Національна за суттю форма державності в Україні за часів гетьманату визначала власні пріоритети релігійної політики. Вони, в свою чергу, впливали на вибір доцільних форм місцевого церковного управління, не орієнтованого на всеросійські форми. Це діяло як фактор поляризації: з одного боку — такий, що стимулював серед симпатиків розвиток власних, національних форм церковної організації, з другого (за умов досить сильних зв'язків православної України з Росією та вкорінення імперських стереотипів в релігійній свідомості) — консервував розвиток цих національних форм серед проросійськи орієнтованих сил при надії дочекатися падіння української влади.

За доби Української Держави, як і в перші десятиліття ХХ ст. загалом, Катеринославщина була типовою православною єпархією, досить чисельною за кількістю храмів, парафій, релігійних установ, духовенства. Її парафіяльна мережа в містах та дев'яти повітах традиційно ділилася на благочинні округи, число яких було досить значним і відносно стабільним: у 1914 р. — 37, у 1918 р. — 38. В цій мережі діяло 636 парафіяльних храмів (з них 11 соборних), 64 приписних церкви та 33 безпарафіяльних. На 1918 р. ця статистика загалом збереглася. Число парафіяльних храмів збільшилося на 2, а приписних — зменшилось на 17. Відомо також, що 1913 — 1914 рр. на Катеринославщині служили 921 священник, 350 дяконів, 660 псаломщиків⁷. Нема серйозних підстав вважати, що і ці цифри суттєво змінилися до часів існування гетьманату.

Реальну церковну владу на Катеринославщині мало традиційне єпархіальне начальство: архієрей — єпископ Катеринославський та Маріупольський та духовна консисторія. З 1911 р. єпархію очолював єпископ Атаніл (Антоній Вишневецький) — уродженець Волині, член Синоду РПЦ. Особа це була неоднозначна, тому не випадково, що оцінка діяльності архієрея до сьогодні так і не знайшла об'єктивного висвітлення. В історичній літературі звертається увага лиш

на міру національної орієнтації архієрея, його відношення до питання національного реформування церкви. Причому, в працях націоналістичного спрямування, з огляду на епізод урочистої зустрічі єпископом Агапітом в'їзду Директорії до Києва, наголошується на тому, що владика прихильно поставився до національного церковного руху; в літературі РПЦ це питання взагалі вважали за доцільне не піднімати і лише в новіших виданнях єпископ Агапіт називається «спаратистом». Попри недостатність фактів для всебічного розгляду цього питання, очевидним сьогодні здається те, що єпископ Агапіт зовсім не належав до антиукраїнських сил і був налаштований більш демократично, ніж переважна більшість архієреїв РПЦ в Україні! До певної міри це може охарактеризувати згадана вище позиція єпископа на травневому з'їзді духовенства і мирян. Проілюструємо її ще таким епізодом. Коли для частини делегатів постало питання «нерозумілості» тексту промов, виголошуваних українською мовою, сам архієпископ запропонував досить повчальний для українофобів засіб — аби конкретні особи, котрим будуть незрозуміли окремі фрази, після засідань самостійно звертались до президії за роз'ясненнями. Матеріали з'їзду не зафіксували жодного факту подібних звернень. Опосередковано ставлення архієпископа Агапіта до українського питання може характеризувати вживання в Катеринославській консисторії української мови як діловодної ще до часу офіційного на те розпорядження Міністерства ісповідань.

Ближчою до істини нам видається точка зору В.Ульяновського, який вважає, що єпископ Агапіт діяв у руслі політичної лояльності, не йдучи проти панівних серед ієрархії ортодоксальних настроїв і канонічної орієнтації. Додатковим тому підтвердженням може слугувати піднесення єпископа, саме за часів гетьманату, в архієпископський сан.

З постановам наприкінці 1917 р. у Києві Всеукраїнської православної церковної ради, що розгорнула підготовку до Всеукраїнського православного церковного Собору, у грудні 1917 р. було обрано Катеринославську єпархіальну церковну раду, яка замінила колишній єпископський совет. Рада фактично діяла і раніше як національна релігійна інституція — Українська губернiальна церковна рада — проте її повноваження не отожденовались з функціями єпархіального єпископського совета. Примітно, що раду склали національно орієнтовані і поступові елементи, які працювали на громадських засадах. За поясненнями духовного комісара В.І.Філіповського, зробленими у травні 1918 р. з'їзду духовенства і мирян єпархії, «члени церковної ради отримання не одержують і працюють в інтересах церкви та духовництва безоплатно». Відомо, що на засіданнях ради головував добре знаний та авторитетний серед духовенства і мирян професор Д.І.Яворницький. Членами ради були відомі єпархіальні діячі: протоієрей Володимир Капустинський — настоятель Покровської церкви м.Катеринослава, кандидат богослов'я, член Катеринославської училищної ради, отець Сергій Мизецький — священник Андріївської церкви при духовному училищі м.Катеринослава, член правління Катеринославського чоловічого духовного училища, товариш голови управління єпархіального світлого заводу, І.Т.Зданевич — кандидат богослов'я, викладач Катеринославського чоловічого духовного училища, протоієрей Микола Рубанистий, Д.Я.Крот, І.П.Уманський (секретар). На позачерговому єпархіальному з'їзді (27 травня 1918 р.) раду доповнили п'ятьма членами, зокрема — священниками Симеоном Орловським, Павлом Соколовським, дияконом Михайловим, псаломщиком Капустянським і мирянином А.І.Поповим. Крім того, було надано місця двом членам від української секції учительського союзу та двом — від військових частин.

Взаємини ради з іншими церковно-адміністративними структурами єпархії будувалися на засадах підлеглості. Так, для вирішення питання, пов'язаного з призначенням ректора місцевої духовної семінарії, церковна рада 20 травня 1918 р. доручила секретарю Катеринославської духовної консисторії негайно поїхати до Міністерства внутрішніх справ.

Багатоваддя на єпархіальному, повітовому, парафіяльному рівнях несло анархію та дезорганізацію. Воно виснажувало церкву, сприяло поширенню в її середовищі нездорових тенденцій, споріднених клановій боротьбі, провокувало конфлікти.

Не маючи влади над парафіяльними радами, священники змушені були апелювати на їх незаконні дії до благочинних. І таких випадків через консисторію проходило чимало. Парафіяльні ради вважали себе правоздатними відмовляти духовенству в утриманні, переобирати своїх членів без погодження з єпархіальним начальством або й зовсім виходили з-під контролю настоятеля. Отож, невдоволення духовенства діяльністю церковних рад і потяг до твердішої влади був зрозумілим і обгрунтованим.

Головним церковно-адміністративним органом єпархії, який втілював державну релігійну політику гетьманату і, водночас, вважався керівним органом єпархіального управління та духовного суду, була Катеринославська духовна консисторія. Вона стежила за своєчасним інформуванням благочинних про рішення уряду, міністерств та відомств, які торкалися забезпечення діяльності церков, релігійних установ, стосувалися питань їх власності та забезпечення законних прав і інтересів, а так само — слідувала за виконанням розпоряджень і ухвал єпархіального архієрея та єпархіальної церковної ради.

Склад канцелярії духовної консисторії доби Української Держави залишався майже незмінним з дореволюційних часів. Відомо, зокрема, що у 1918 р. її членами ще, принаймні, з 1913 р. були протоієрей Миколай Іванов, Євгеній Котляревський, Іван Попов, Петро Щербаченко та дячі виконавчих єпархіальних органів — протоієрей А.В.Одінцов (голова єпархіальної училищної ради та член єпархіального комітету місіонерського товариства), протоієрей В.П.Мстиславський (член редакції «Єпархіальних ведомостей» та комітету місіонерського товариства), священник Д.Шнурков (голова єпархіального ревізійного комітету).

Стабільність особового складу консисторії частково пояснює той факт, що навіть в революційну епоху православна церква залишалась досить консервативною структурою, яка не прагнула (а почасти й не могла усвідомити необхідність) радикальних змін. Поступове реформування церкви за допомогою таких структур обіцяло бути проведене в більш спокійних формах, позбавлених революційного авантюризму.

Спадкоємність дій консисторії і її тяжіння до порядку проявилися вже в тому, що обійники колишнього Департаменту ісповідань УНР (який з встановленням гетьманського режиму перестав існувати) консисторією продовжували

розглядатися як офіційні, обов'язкові до виконання. Настанови Департаменту відповідним чином сприймалися і на місцях, в парафіях, звідки на адресу консисторії надходило оперативне реагування.

Це, зокрема, можна простежити на прикладі низки обіжників з приводу збереження пам'яток церковної старовини. Про їх зміст консисторія інформувала усіх благочинних епархії для подальшого «належного розпорядження причтам, церковним старостам і церковно-парафіяльним радам». Йшлося, зокрема, про збереження будівель церков і каплиць «археологічного значення, як пам'яток церковної старовини», заборону продажу і обміну старих церковних рукописів та богослужбових книг, предметів церковного богослужіння, подання відомостей про церковні пам'ятки. Показово, що причети позитивно реагували на ці приписи структур колишньої державної влади, даючи докладні відповіді на них. Так, причт Покровського собору м. Олександрівська, у відповідь на зазначені циркуляри, 19 червня 1918 р. сповіщає благочинного про наявність в храмі двох старих Євангелій — 1763 р. в металевій оправі та 1796 р., обтягнутого червоним бархатом і оздобленого сріблом, дарохранильніці та двох очевидно давніх хрестів.

Завдання державної ваги, виконання яких контролювала консисторія, були надзвичайно різноманітними. Вони не зводились до зобов'язання і контролю над духовенством при читанні гетьманських грамот. Обіжники консисторії вимагали від духовенства оперативного виконання таких функцій, як подача метричних виписок для складання призовних списків (24 квітня, 13 липня), надання відомостей про збитки, заподіяні церквам та їх власності під час більшовицького режиму (30 травня), збору статистичних відомостей про кількість іновірців на території парафій (25 серпня), обліку предметів церковної старовини, про священно- і церковнослужителів-біженців (21 травня), наявність безробітного духовенства (14 червня). Всі ці завдання і настанови епархіального керівництва, які здебільшого були ланками загальнодержавних програм, як правило, виконувалися вчасно і добросовісно.

Варто зауважити позицію Катеринославської духовної консисторії у відношенні до мовної політики гетьманату, переведення діловодства релігійних установ на українську мову як державну. Уже в травні 1918 р. — тобто до відомого липневого наказу Міністерства ісповідань — її стали впроваджувати в ділове листування. Хоча єдиною мовою діловодства в церковних установах Катеринославщини українська так і не стала.

З циркулярів і листування Катеринославської духовної консисторії за 1918 р. можна зробити висновок, що православна церква займалася вирішенням численних серйозних питань, пов'язаних із земельною власністю церков та кліру.

Державне законодавство сприяло поверненню релігійним установам і духовенству землі, відібраної в них більшовиками, революційно настроєним селянством та ін. Проте сам процес повернення, за умов аграрного перенаселення, перетворився в болісний і затяжний та далеко не завжди сприяв утвердженню якнайкращого іміджу церкви. Гетьманська держава, хоча й обережно, зайняла сторону покривджених власників, а серед них — і церкви.

Зважаючи на те, що велика частина земельної власності церковних установ та земельних наділів духовних осіб оброблялась на умовах оренди, Катеринославська консисторія 6 вересня 1918 р. оповістила духовенство епархії про найновіші розпорядження Міністерства землеробства відносно порядку вирішення спірних питань, пов'язаних з такою формою землекористування.

Указ Катеринославської духовної консисторії від 7 жовтня 1918 р. доводив до відома благочинних епархій про збереження чинності указів Сенату про звільнення церковних і монастирських земель від оподаткування земськими зборами. Причтом і радам монастирів дозволялось оскаржувати випадки порушень.

Найбільш виразним показником державного протегування церкви було взяття духовенства на державне утримання. За спеціальною урядовою постановою, на допомогу священно- і церковнослужителям православної віри на 1918–1919 рр. було асигновано 15 млн. крб.³⁰ Кошти надходили реально. За повідомленням Катеринославської консисторії від 13 вересня 1918 р., казенна палата зробила розпорядження повітовим казначействам про видачу причтам державного утримання за першу половину 1918 р. Більше того, здійснювалася оплата коштів за 1917 р.

Крім епархіальних управлінських структур і відповідних їм органів на нижчому щаблі, через які державне і церковне керівництво здійснювало релігійну політику і утримувало життя православної церкви в бажаному річищі, на території епархії діяла велика кількість інших релігійних об'єднань, установ, підприємств. Ще з часів імперії продовжували роботу епархіальне попечительство, місіонерський комітет, мережа братства Св. Рівноапостольного князя Володимира, відділ православного Палестинського товариства, епархіальна училишна рада, епархіальний світський завод, Катеринославська духовна семінарія, Катеринославське, Маріупольське, Бахмутське чоловічі духовні училища, Катеринославське та Маріупольське жіночі духовні училища, Катеринославська церковно-учительська школа, три чоловічі та жіночі монастирі, густа мережа церковно-парафіяльних шкіл та шкіл грамоти.

Активний вплив на церковне життя Катеринославщини намагалася справляти демократична преса, хоча вона, за оцінками самих журналістів, звертала недостатньо уваги на проблеми епархії³¹. Але, якщо більшовики (котрі керували в губерньському місті у перші місяці 1918 р.), майже не звертали в пресі уваги на життя церкви або ж негативно його висвітлювали, то за часів гетьманату періодика отримала можливість відносно вільно реагувати на проблеми розвитку церкви, її взаємини з державою. На сторінках газет і журналів друкувалися інформації про церковні події, релігійна хроніка з поза меж України. Відома демократична газета «Приднепровский край», що видавалася в Катеринославі, зосереджувала увагу на проблемі вищого церковного управління, подаючи статтю «Автономія или автокефалія?» (12 липня), інформувала читачів про перебіг роботи церковних соборів у Києві та Москві (12, 14 липня, 25 серпня), аналізувала результати епархіального з'їзду тощо (4 жовтня).

Такі статті і повідомлення допомагали церкві побачити свої проблеми іззовні.

Специфіка положення України у світовому військовому конфлікті 1914–1918 рр., який за часів гетьманату ще не зовсім вгас (хоча й визначався станом Брестського миру), дозволила гетьманській державі взятися за розв'язання питання колишніх біженців та їх реевакуації.

Катеринославщина була одним із регіонів, куди тривалий час спрямовувалися їх потоки. Відтак, їй сповна довелося нести тягар зобов'язань по поверненню громадян до своїх місць осідку.

Духовне відомство видало розпорядження про детальний облік священно- і церковнослужителів-біженців із зазначенням їх посад, умов оплати праці, родинного стану. Ці відомості через благочинних подавалися до консисторії. Разом з ними органи єпархіального управління з'ясували місцезнаходження та приналежність церковного майна, зокрема військового майна та дзвонів, з евакуйованих єпархій. Визначалися обсяги церковних предметів, йшла підготовка до їх повернення, для чого наводилися довідки про найближчі залізничні станції, готові до прийняття вантажів.

Тяготи військового часу були підсилені перебуванням в Україні союзницьких австро-німецьких військ.

Ці війська вимагали постою, харчування, лікування тощо. Тому, з санкції державної влади та органів місцевого самоврядування територій, де перебували австро-німецькі воїки, в їхнє розпорядження часто надавалися і церковні будівлі. Не виключенням з цього правила була й Катеринославщина. Як відомо, з приналежних Пилипівської церкви м.Олександрівська будівель австрійськими військами було зайнято приміщення колишньої церковно-парафіяльної школи. Воно використовувалося під госпіталь. Причет та церковний староста Петропавлівської церкви с. Балабіно-Петрівське доповіли своєму благочинному, що в їхній парафії під постій австро-німецьких військ зайнято квартиру священника.

Державна влада намагалася контролювати цей процес. Так, за розпорядженням Міністерства ісповідань від 12 червня Катеринославська духовна консисторія пробувала з'ясувати, з якого часу і які церковні будівлі були зайняті під постій військ та лазарети. Робилися спроби визначити орієнтовні суми коштів, необхідних для ремонту цих будівель після їх звільнення військами.

Поводження австро-німецьких військ з місцевим населенням було порівняним із ставленням окупантів. Цікаво, що указ Катеринославської консисторії від 15 липня 1918 р. слідом за телеграфним розпорядженням Міністерства ісповідань Української Держави саме так і називає війська союзників австро-угорської армії: «окупаційні».

Господарче безладдя, розруха — вірні супутники революційних експериментів — поставили церкву в надто скрутне економічне становище. Значне число церков єпархії, церковно- і священнослужителів позбулись частки своїх доходних земель, капіталів, власності. Припинив діяльність єпархіальний свічний завод і тривалий час бракувало засобів, аби відновити його діяльність. Розв'язати проблему вдалося лише в листопаді 1918 р., коли постановою єпархіального з'їзду заводу дозволили взяти авансом кошти церков за умови їх відшкодування товаром. Через відсутність оплати переривався навчальний процес в духовних навчальних закладах та церковно-парафіяльних школах.

Церква мусила докладати зусиль, щоб забезпечити нормалізацію ритму релігійного життя. Так, вживалися заходи по підтримці друкарської справи. Як відомо, у 1918 р. єпархія спромоглася видати «Екатеринославский Благовестник», «Церковний Вісник Запорозжя», листівки, іншу релігійну літературу. Видавничу справу місцева церковна адміністрація ставила досить високо. На її забезпечення було передбачено навіть спеціальний грошовий збір («на обладнання Катеринославської друкарні»), який у 1918 р. намагалися регулярно стягувати з церков.

Після закінчення інформаційного забезпечення місцевих релігійних осередків та про фінансово-економічну підтримку видавництва, Катеринославська консисторія, так само як і центральні адміністративні органи, вимагала від усіх парафій обов'язкової передплати на офіційні церковні видання. Важливо зазначити, що серед цих видань фігурували, крім вищезгаданих, газети і журнали, що виходили у всеросійських центрах — у Москві та Петрограді. Ніким не був відмінений указ консисторії від 16 грудня 1917 р. (підготовлений на розвиток постанови Святейшого Синоду) про обов'язковість для церков і церковних установ передплати на «Церковные ведомости» та «Всероссийский Церковно-Общественный Вестник». У видавництві братства Св. Рівноапостольного князя Володимира друкувалися відозви Священного Собору і Всеросійського патріарха Тихона «До чад православної церкви» з приводу відокремлення церкви від держави і конфіскації церковного майна, брошури і листівки морально-релігійного, просвітницького характеру, журнал «Юный Христианин» для настановчого читання учням нижчих та середніх шкіл тощо.

Господарчий хаос, порушення зв'язку і руху транспорту, роботи пошт і телеграфу змушувало священників і парафіяльне управління багато в чому покладатися на ініціативу, допомогу простих людей, послуги довірених осіб для економічного забезпечення діяльності церкви, цілісності грошових церковних зборів, відрядувань, кореспонденції. Так, священник Миколаївської церкви с.Ново-Гупалівки Олександрівського повіту Миколай Шумаков 23 листопада 1918 р. відправляв у відрядження до благочинного з усією сумою церковних зборів та документатією почесного парафіянина своєї церкви, депутата Катеринославського єпархіального з'їзду Гаврила Антоновича Кокоїла.

Матеріально зубожілі і духовно здичавілі люди втрачали будь-яке поняття святості — посягали на власність церкви, грабували храми. За повідомленням (22 липня) причту Іоанно-Богословської церкви села Ново-Іванівки Олександрівського повіту, було здійснено крадіжку церковних грошей і майна, причому «на верхньому аркуші напрестольного Євангелія [грабіжниками] зроблено напис «Хай живе Більшовизм».

Подібні випадки замаху на церковне майно дедалі частішали і стали набувати гостріших форм, супроводжуючись навіть фізичною розправою над батюшками. Не випадково, аби хоч якось зарадити справі, вже 26 липня Катеринославська духовна консисторія дала вказівку, що про всі випадки насилля над духовенством, з чийого боку вони б не проводились, необхідно без затримки повідомляти з викладом приводів до насилля і подробиць його здійснення.

Причети намагалися посилити безпеку церков. Так, священник Іллінської церкви села Наталівки Макарій Аврамов 2 серпня 1918 р. інформував свого благочинного: «Про посилення охорони церкви, з огляду на почастішання грабунків церков, причом повідомлено волосну земську земельну управу»²¹.

І тим не менше, уникнути втрат і людських жертв не вдалося. З листування настоятеля Миколаївського храму м.Олександрівська отця Миколая Шовканя до благочинного дізнаємося про вбивство у листопаді — грудні 1918 р.

священника Андрія Маньковського, з листа священника Миколаївської церкви с. Ново-Гупалівки Миколая Шумака — про підвищення у с.Різдвянці махновцями священника Леоніда Котовича.

Вбивства, грабунки, анархія часто унеможлилювали не те що проведення актуальних реформ церкви, а й нормальний глин релігійного життя. Яскраву картину нестерпних і стероризованих буднів парафії подає лист священника Успенської церкви с.Андріївки Олександрівського повіту до благочинного, датований 8 листопада 1918 р., у якому пояснюється причина несприбуття причета на окружний з'їзд: «Ніхто з селян не згодився взяти ні за які гроші; у нас досить неспокоїно, — андріївців убито сім чоловік; поблизу нас одного розстріляно, іншого — старосту — повішено, скрізь грабежі, вбивства, пожежі, повсюдно плутаються озброєні банди. Ціле церковне майно з храму взято і передано в надійні руки; церковні гроші здано до місцевої зберігальної каси. Один Бог знає, як ми живемо. Якщо ми з'їздом оштрафовані, але з причини нашої невинності, просимо штраф скасувати».

Буденне життя вимагало від церкви не зважати на будь-які політичні обставини, забувати всі негаразди заради найголовнішого — служіння Богові ради людей, своїх «духовних овець», про які треба було піклуватися повсякчас. Не випадково традиційно важливою сферою діяльності церкви залишалася благодійна, яка допомагала людям вижити в умовах руйни, соціальної незахищеності. Проявом її слугували постійні і численні добровільні збори пожертв, участь церкви в добродійних акціях. Допомогали інвалідам-сліпим, колонії малолітніх злочинців, місцевому благодійному товариству тощо. Були серед грошових зборів весни-осені 1918 р. такі, що мали очевидно державницьке і патріотичне спрямування: на користь тих, хто постраждав у Київській катастрофі від вибуху більшовицьких снарядів, на користь біженців, хворих і поранених воїнів, голодуючих Галичини й Буковини.

Низка зборів відверто нагадувала собою залежний від Москви статус православ'я в Українській Державі: на будівництво храмів у Москві та інших містах Росії, «на відновлення православ'я на Кавказі», «на місіонерство серед народів півночі», «на користь нужденних слов'ян» тощо. На все це потрібно було звертати увагу своєчасно і дбало.

Отож, Катеринославщина 1918 р. була надзвичайно типовим прикладом того, як консервативні тенденції периферії, поєднані з поступовою і поміркованою політичною лінією гетьманату, вели до нормалізації становища церкви. Відбувалося повернення втраченого, наповнення життя національним і державницьким змістом.

¹ Держархів Запорізької обл., ф.Р-2124, оп.1, спр.7, арк.66.

² Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). Навч. посібник. — К., 1997. — С.298.

³ Там само, с.269, 289-290.

⁴ Держархів Запорізької обл., ф.19, оп.1, спр.108, арк.47.

⁵ Там само, спр.117, арк.12.

⁶ Державний архів при Раді міністрів Автономної Республіки Крим, ф.340, оп.1, спр.110, арк.11.

⁷ Ульяновський В.І. Назв. праця. — С.254.

⁸ Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 год. — Екатеринослав, 1914. — С.452.

⁹ Цыпин В., прот. История Русской Православной Церкви. 1917-1990. — М., 1994. — С.38.

¹⁰ ЦДАВО України, ф.1072, оп.1, спр.4, арк.40.

¹¹ Див., напр.: Придніпровський край. — 1918. — 4 октября.

¹² Держархів Запорізької області, ф.19, оп.1, спр.108, арк.443.

Галина Ярова

Постать гетьмана Павла Скоропадського в експозиції Музею гетьманства

24 серпня 1991 р., продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, Верховна Рада Української РСР урочисто проголосила незалежність України. Це поклало початок багатьох державницьких починань на нашій землі.

11 березня 1993 р. розпорядженням Представника Президента України в м.Києві Івана Салія було створено Музей гетьманства на Подолі по вул.Спаській 16 б. А ще задовго до цього з далекого Нью-Йорка приїздив пан Маріан Кош і запланував заснувати Музей державності, тому й збирав для цього кілька років серед української діаспори гроші на реставрацію старовинного будинку, пам'ятки архітектури початку XVIII ст., з перебудовами у XIX ст.

Вже в серпні 1993 р. в музеї запрашувала виставка «Перші надходження до музею», на першому поверсі сформувалася постійна експозиція залу «Іван Мазепа — Великий Гетьман України» (за легендою, будинок, в якому знаходиться музей, належав Мазепі).

В 1995 р. громадськість України відзначала 50-річчя від дня смерті Павла Петровича Скоропадського. До цієї дати Музей підготував науково-практичну конференцію. На конференції були заслухані цікаві доповіді Г.Папакіна — «Архівні джерела до біографії П.Скоропадського», А.Буравченкова — «Скоропадський та його доба», В. Горелова — «Військова діяльність П.Скоропадського 1886-1917 рр.», В. Панченка — «Геральдика роду Скоропадських», С.Івахно — «Газета «Слово» як джерело з історії церковно-релігійного життя в Україні» та ін.

Одночасно в музеї була відкрита фотодокументальна виставка, присвячена гетьманові Павлу Скоропадському. То була перша виставка на честь гетьмана в музейних залах України, її метою було — показати широкому загалу, як за час існування Української Гетьманської Держави для утвердження незалежності зроблено набагато більше, ніж за наступні сім з половиною десятиріч.